

տուարն ուրիշ կողմանէ առողջ էր — պարտական է ընկերութիւնը միւր՝ 24 քարանդանով գնելու, դուարը մորթելու եւ խնամելն մէջ ծախելուն: Մանաւանդ երբ տանուտէր մը, իւր տուարներէն ասանկ հատ մը ընկերութեան տալու փափաքէր — եւ տուարը՝ ստիկանութեան վերատեսչութեան հաւանութեամբ վաճառելի է — պարտական է ընկերութիւնը գանկիւս ընդունելու եւ ըստ գնահատութեան, գինը տիրոջ հատուցանելու:

Ի՞նչ խոզի ճարպ ծախող Մասհատաց որբեւորին երբ մնալաճառաց ընկերութենէն կը կախուին, իթէ իրենցմէ մէկն ընկերութենէն կախում ունենալ չուզէ, այնպիսոցն հրաման էկայ մնալործաց արհեստին վերաբերող բան ծախու հանելու: Ասոնք՝ գնելու կամ ծախելու մէջ՝ մէկ մէկու դէմ բան մը չընեն: — Ի վերայ այսր ամենայնի, եթէ քստ պատահման բան մը պատահի, կրնան զիրար ընկերութեան առջեւ ամբաստանել:

Ի՛նչ Այն միջոցին որ ընկերութիւնը ժողովքի մէջ է, մինչեւ որ խորհուրդը չլինայ, ոչ վարպետ, ոչ սատար մը, վաճառանոց բեռուած տուարը, խողը, խոյն եւ այլն, գնել չի կրնար, վասն զի երկու ֆիրոյն պատիժ կ'ընդունի:

Մասգործաց ընկերութիւնը՝ տարւ տարւոյ մը չափ ապրեցաւ թափաքիկայ կանոններովն ու կորագործալ կերպով աճեցաւ ու յառաջացաւ: Այլ Բայց 1848 յ յեղափոխութիւնն ամէն բան տակն աւ վրայ ըրաւ, փճացուց: Ընկերութիւնն ինք իրմէն լուծուեցաւ ու չկրցաւ մէյ մ'ալ կենդանանալ: Հայ մագործներուն մէկ մասը չէ թէ միայն բոլոր ունեցածը՝ հապա նաեւ կենքը կրօնեցուց, քաղաքը՝ 1848ին եւ 1849ին տաքսոններէն ու վալաքներէն այն տատիճանի կողպտուեցաւ ու քանի մ'անգամ այնպէս կրակի տուեցաւ, որ գրեթէ բոլորովն աւերեցաւ, ու կորողութիւն ունեցող մնալաճառ չլինաց: — Ասոր վրայ ազգայինը, ցոխա թողութիւնն Եղիսարեթի միջոցով մէջ՝ այնպէս եկամուտ ունեցող շահաբեր արուեստն ու յանձնեցին օտարաց, որոնք իրենցմէ աւելի ճարպիկ ու գործունեաց գտնուելով՝ շարունակեցին մագործութիւնն եւ եղան մէջ ստացուածոց տէր: Այսուրեւն օրս եւ ոչ ազգային մնալաճառ մը կայ քաղքին մէջ: Եղիսարեթի միջոցով մնալաճառները՝ հաւնաբաղի, վալաք, սաքսն ու հրեայ են:

(Շարունակելի)

ՅՈՒՆԻՍԿՈՒՆԻ

ԳՐԱԳԻՐ

(Շարունակելի)

8.

Վերջապէս դադրեցան հայածանքները, խաղաղ ժամանակներ եկան կարծես, բայց եկեղեցւոյ համար պատերազմը չպակեցցաւ: Արիւնտութեան խռովութիւնը մինչեւ Գամիքը ալ հասան եւ Յուլիանու ուրացութիւնը մեծ վերքեր հասցուց եկեղեցւոյն: Առաջին տիգրերական ժողովը գումարուեցաւ 325 ին Վիկիա, որուն զորդերէն մին էր Ղեւոնդիսան Վեսարիոյ եպիսկոպոսն իւր Հերմոգիէնս օտրակազգին հետ. (Հմմտ. Եւսեբ. «Վաքը կատանդիանու» եւ նաեւ Գր. Դաղ. ճառ Խթ): Այս այն Ղեւոնդիոսն է որ կը ստորագրէր նաեւ «Ղեւոնդիսան Վեսարիայ, կապպադոկիայ, Գաղատիայ եւ Հայոց աշխարհի փոքուն եւ Մեծին» (Λ. Καίσαρ, Καππαδοκίας, Γαλατίας καὶ Ἀρμενίας μικρᾶς καὶ μεγάλης), եւ որ ձեռնագրեց Գրիգոր Լուսաւորէն Հայոց, որուն մասին տես նոյն ազգին պատմագրին հաղորդածը՝ Մովս. Խորենացի, Բ. ԳԼ. ԻԷ: Պարսից դէմ մղուած յաղթ պատերազմէն ետքը Գաղեքիոս ամբարցուց ամբողջ սահմանադուրէր բերքերով եւ զօրանցներով՝ խաղաղութեան ժամանակ մ'իկաւ Յուսուրակոյմն Ասիոյ համար, որ իւր 40 տարի տեւեց՝ մինչեւ կոստանդինուս կենաց վերջը: Յաղթող կայսրներն անշուշտ մտքէն չէին անցնէր որ նաեւ այս յաղթութեամբք գիրքնուցած էին մեծանոց քրիստոնէական՝ զոր այնչափ կ'ատէին, խաղաղ տարածումը: Կեսարիոյ աթոռոյն վրայ Ղեւոնդիոսի յաղթընցին Եւզաղիոս, Հերմոգիէնս, Գաւնիոս (Dianios) որ յետոյ արիւնտութեան միտեցաւ եւ որմէ մկրտուեցաւ Ս. Բարսեղ. դարձեալ Եւսեբիոս՝ որուն ժամանակ կը գործէր նոյն Ս. Բարսեղ, եւ որ եպիսկոպոսին հետ թշնամանալով անապատ փախաւ եւ միայն 365ին գարձաւ, նոյն Եւսեբիոսի մահ հաւանէն ետքն իւր հայրենի քաղաքին սքերպիսկոպոսական գահը բազմեցով: Բարսեղի

1 Ռամսէյ վերին տարիներուս դէպքերը համեմատ է Գիկիլիսիոսի ու յարուցած հալածանքը հետ. (տես Ramsay, Two massaores in Asia Minor, թերթիք Contemporary Review 1896, p. 935 ff.)

2 Նիկիոյ եպիսկոպոսաց անուններուն լատ. յուն. իսկան, ասորի, արաբ եւ հայ ցանկերը հրատարակեցին Գիկիլիսիոյ շիթիքիցիէն եւ Կալաթ. (Լալիքի 1898) նիք քաղաքին վրայ իւր կապպադոկիայ (անձուկ մտքը) եպիսկոպոսանիստ ամեն շրջանիստ ձեռնի կեսարիս, Տիմոս, Կիւրիսարա, Կիւրիսիս եւ Պաւստոս:

3 Տես J. Burekhardt, Die Zeit Constantin des Grossen. (Բ. Գր.) Լալիքի 1890:

մահուանէն ետքը (379ին) յաջորդեցին շեղադիրտ, փառեղբիտ (որմէ հալածուեցաւ Ս. Յովհ. Ոսկերիան), Արքեղայտ, փրիմա (որուն ժամանակ 453ին ստակի ժանտախան ու սովը տիրեց Վսպագոզիկոյ, եւ փրիտորդիտ իւր Եկեղ. Պամբ. գրեց), Անդրեաս՝ Յայտնութեան գրող մկնիչը, Եղեան, Մոտերիքոս՝ որուն հայրենակիցն ու ժամանակակիցն Յովհաննէս 517ին Վ. Պալայ պատրիարիական գահը բազմեցաւ։ Մոտերիքոս յաջորդեց Թեոփոր Ասկիդատ 550ին, որ համոզեց Յուստինիանոս կայսրը հինգերորդ տիեզերական ժողովք գումարելու 553ին, որ եւ նշովեց անտիրեան գաղոցին մէջ վարդապետները՝ Թեոփոր Մոզսուեստացին, Թեոփորեան Նիրաքցին, եւ Իբիս Մեծնացին՝ անոնց ժամանակէն իւր 100 տարի ետքը։

Պարսկական պատերազմներուն պատճառաւ ստիպուած էր մեծ կայսրը յաճախ Վսպագոզիկոյ եւ Հայաստանի սահմանադրւիները գտնուիլ։ Ուրիշ որեւէ կայսր մ'այսչափ խնամք չէր ցուցուցած այս վանագեալ աշխարհները հջոր շինութեամբ պահպնելընէր։ Այս պարագային հետեւութիւնը ըլլալու է պետերից ամբողջութիւններուն շինութիւնը։ Սակայն Վսպագոզիկոյ եկեղեցւոյն ծաղկումը դնելու ենք նաեւ մինչեւ իւր ատենը։ Իրմէ ետքը յաջորդեց անկումը։ Կայսեր աշխարհակալական յանգուզն քաղաքագիտութիւնը չափազանց վեր էր պետութեան զինուորական եւ գրամական ուժէն, եւ ինչպէս Գեղեցիկը կը վճռէ՝ պատճառ եղաւ յաջորդ դարուն անմասն։ Արեւելեան Հռովմայ այս ամենին աւելի գրուատեալ կայսեր թէ արտաքին եւ թէ եկեղեցական քաղաքագիտութիւնը հաւասարապէս ընտանալու եղաւ պետութեան։ Յուստինիանու եկեղեցական քաղաքագիտութիւնը նպաստեց արեւելեան երկիրներուն միապետութենէն բաժնուելուն, որ եղաւ շ. դարուն արդէն 575ին ալ խորովը Հայաստանէն մուտ։ Գամարը եւ այլնք Սեբաստիա ու Մեկեանէ։ Անշուշտ տակաւին Ը., Թ. եւ նաեւ Ժ. դարուն կը լսեց կապագոզիկեան լուսաւորեալ եւ ոգելից եպիսկոպոսներուն անունը, ինչպէս Փրիլիթիէն, Վիրակոս, Եւսեբմոն եւ Պրոկոպ, նոյն իսկ կը լսեց որ 886ին Նախաթողոս (πρωτοθρονος) տիտղոսը կ'անունու Սաեփանոս, տիտղոս մը զոր ցայսօր ալ կը պահեն Վեսարիոյ յոյն արքեպիսկոպոսները։ Սակայն ծաղկումն

անցած էր։ Եթէ արտաքին պատերազմը դադարէր, ներքին խռովութիւնը կ'ընկէն, եւ աստուածաբանական վեճերը կը խռովէին տառապեալ երկիրն ու արեւելեան եկեղեցին։ Յիշենք միայն Մոնտանեանքն, Մանիքեանքն ու Պաւղիկեանք։ Պատկերաբար ինչն ալ ծնած է փոքուն Ասիոյ հողէն՝ Թերակիզոյն ներքին եւ արեւելեան մասանց հասարակութիւնը, որ պետական եկեղեցին անշուշտ էր, տիրող պատերազմ յարգութիւն իւր կռապաշտութիւն կը խառնէր։ Նիկիոյի փոխական զոտանդիանոս եպիսկոպոսը կողմակից էր այս վարդապետութեան, եւ գաղափարակիցներ գաւա նաեւ բարձրագոյն կղերին մէջ։ Բայց տակաւին վանականը կողմն էին յարգութեան պատկերաց, որոնց զլսաւոր դրազումն էր նաեւ պատկերաց նկարումը։ Պատկերաց ինչիւրը սկսաւ 726ին։ Թ. դարուն Պաւղիկեանք, որոնց խնայած էին Պատերազմաբար, աստիկ հալածում կրեցին Թեոփորայէն։ Հազարներ փախան ապստամբեցան Վսպագոզիկոյ եւ Հայաստանի ընձեռն ու քաղաքները, մինչեւ որ 873ին անոնց Բրիւքեր առաջնորդը սպանուեցաւ։ Հայք տակաւին դար մ'ալ պատուար կանգնեցուն Արաբացւոց եւ Պարսից գէմ որոնք պետութեան դռները կը սպառնային։ Բայց արդէն 1021ին հայ հողին վրայ երեւցան վաշտաւուն Սելջուկեանք, զորոնք որոշած էր բախտը Հայաստանի եւ արեւելեան փոքուն Ասիոյ նաեւ այն ժամանակ տակաւին շատ նշանաւոր քաղաքակրթութիւնը ընթելու երկրիտ երեսէն, իրենց ետեւն՝ իրենց յաջորդը եւ հաւասարապէս սոսկալի ազգակից Մանկոյնեան պէս՝ միայն աւերակներ թողոյր։ Անանձ հէքս 1069ին նորէն մտան Վսպագոզիկա, ամէն տեղ բարբարոսական աւերում եւ ընթում սփռելով։ Սելջուկեանք աւարեցին մինչեւ Իկոնիոն, Ս. Բարսիկ ոսկրներն ինսարիա պղծուեցան եւ իւր եկեղեցւոյն ոսկի դուռը Պարսկաստան տարուեցաւ։ Իսկ 1071ին պատահեցաւ Մանսպիկերտի որոշիւ ճակատամարտն, որ բիւզանդեան պետութեան արեգեղակալութեան մահու ժամն եղաւ։ Վսպագոզիկա բաց էր Սելջուկեանց առջեւ, ինչպէս նաեւ ճամբան Վեսարիայէն մինչեւ Իկոնիոն։ Երբեք մէջ տեւ ինչոյ Թեր Կալայնիւն ելիլը։

9.

Սակայն նաեւ այս ժամանակ, այսինքն Վստանդիանոս Մեծէն մինչեւ Յուստինիանոս

1 Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte, 4. Aufl. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur. Միւնխեն 1897, էջ 930։

1 Թեա Karl Hase, der Bilderstreit etc. Gotha 1890, եւ Բրիւքեր։

դնելու էր այս անձաւաշարսին ծաղկումն իւր 1000 քարայրներովն, եկեղեցիներովն ու մասուռներովն, որոնք այս օր ալ՝ թէեւ կողպուտաւ՝ հնութեան ամէն մնացորդներն, թարմ որմնանկարներու պերճանքովը կը փայլին: Յուստինիանոսէն ետքն եկաւ անկուսի, ինչպէս տեսանք, յետոյ Պատկերամարտութիւնն՝ որ վանականաց նկարչութեան արուեստը խափանէր, յետոյ Եկան Սեղուկեանք՝ որ զայլարէ վերինը ցորունն ալ ոտնակոխ ըրին, ստիպեցին շատերն ընդգրկել մահմետական կրօնը, եւ գոնէ շիթուցին որ երեւան գան նոր շինութիւնք, նոր եկեղեցիներ եւ նկարներ: Այս ժամանակ անձանքերը հաւատարմ թրխտոնէից ապաստանարան միայն էին: Ուստի նկատութեան առնելու է այն ժամանակը միայն, երբ գամիացի երեք մեծ Ս. Հաբըն ժողովք թրխտոնէական կեանք մը ստեղծեցին իրենց հայրենեաց մէջ, յաղթական մուսուլմանի վանականութեան, բայց նաեւ պարզելու թէ ինչպէս եղաւ որ թրխտոնէական զրոյցներով եւ հնութիւններով այսպիսի ճոխ երկրի մը մէջ հնութեան գրեթէ ամէն հոգը անհետ եղած էր:

Գրիտա կ'ըսէ թէ երեք Գամիացուց այն հակապան հուշակին՝ զոր վայեան եւ իրենց ժամանակացաց եւ կրօնացաց թով, համապատասխան չէ իրենց գրութեանց նկրթին արժէքը: Սակայն այս դատաստանք կ'ըլլայ դատական հնութեան ծանօթութեան կողմանէ՝ ի նթն այս երեք հուշակայն որ ժամանակացաց կենսագրութիւնն ուրուագծենք, կը գտնենք՝ բաց ի ստուածաբանական մեծ կոխներէն՝ արիւնստութեան եւ Յուլիանոս Ուրացողի դէմ, իբրեւ նկարագիր իրենց ժամանակին՝ միտութիւն ճգնաւորական կենաց, անապատ քաշուիլ, եւ ձգտում վանքերու հիմնարկութեան: Բարսեղ Մեծ Պոնտոսի Նեոփեսարիա քաղաքին մէջ հռետորին որդին էր, որ իւր կրթութիւնն ստացաւ Նախ իւր հայրենեաց, յետոյ Կ.Պոլսոյ եւ Աթէնքի հռետորական վերժարմանները: Աթէնք ծանօթացաւ Գրիգորի նաղիանցացւոյ, որուն մտերիմ բարեկամը մնացած է մինչեւ վերջը: Հայրենիք դառնալով նախ

հռետոր եղաւ, բայց քիչ մ'ետքը մկրտուեցաւ (357ին) եւ յետոյ եղաւ արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ. (371—9): Բազմաթիւ են իւր նամակներն ու ճառերը, որոնց մէջ նշանաւոր է այն ուսանողներու ուղղութեամբ ճառն, թէ ինչպէս օգուտ քաղելու է դասական հեղինակաց ընթերցմամբը: — Գրիգոր Նիւսացի՝ Բաղսի եղբայրը, նոյնպէս հռետոր էր: 372ին եղաւ եպիսկոպոս Նիւսաց, բայց վար առնուեցաւ 375ին սմէհու գոսէն՝ որ Գիւնատրիւս կուսակալին ճոխութեան ներքեւ էր, Արիւնստեանց եւ Աթնասիանց կուիւներուն ստին: Թեոդուս կայսրը յետոյ զինքը կրկին պատուոյ կոչեց (378ին) եւ մեռաւ իբր 394ին: Ժամանակին հանգամանքները կը պարզէ իւր ճառն ընդդէմ վաշխառուաց, թրխտոնէից դիրքը հնթանսաց եւ այլարեանց հանդէպ իւր ճառն ընծայութեան (λόγος παρηγητικός), ուր յորիւուածաբար կ'ապացուցանէ թրխտոնէական գիտութեան վարդապետութիւնը: — Գրիգոր Նաղիանցացի՝ Աստուածաբանն, կրթուեցաւ Նախ Կեսարիա, յետոյ Աղեւսադարա եւ Աթէնք: Հայրենիք դառնալով նախ մեծ էր ճգնաւորական մենաւոր կենաց, բայց արքեպիսկոպոսութեան ժամանակը 372էն վեր օգնական եղաւ իւր ծեր Ծօր, յետոյ առանձին՝ Նաղիանցու եպիսկոպոսական աթոռոյն վրայ: Թեոդուսի օրով կոչուեցաւ Կ.Պոլսոյ պատմաբանական գահը (380ին): Բայց եկեղեցական վէճերին ճանձնաւորած՝ շուտով թողուց Կ.Պոլսն, քաշուելով անուանութեան մէջ՝ ճգնութեան եւ գրական լինի գործունէութեան պարտաւրով մինչեւ իւր մահը. (իբր 390ին): Գիւրգէթեամբ կը գրէր արձակ ու չափական: Խոր 45 ճառերէն նշանաւոր են երկու արձանականքն Յուլիանոս Ուրացողի դէմ. ժամանակին պատմութեան համար կարեւոր են նաեւ իւր 242 նամակները. (յատուկապէս Թալ. 1): Իւր բազմաթիւ չափականաց մէջ կը գտնենք ճշմարտ բնական զարգացում մը եւ խորին՝ փիլիսոփայական մտքէ մը բուսաւորութեամբ՝ աստուածապաշտութիւն:

Հուշակաւոր են վերին Եպիպոսի եւ Պաղեսալին վանքերն՝ հիմնարկութիւնք եւ ճգնաւորութեան ծաղկումն, ուր բազմաթիւ անձանք ապաստանարան էին Անտոնի, Պարմիոսի եւ Հիլարոնի շուրջ խմբուող հազարաւոր անձանք: Բովանդակ հոմանական Ասիոյ մէջ մինչեւ Սասանեանց երկիրն արդէն Գ. դարուն սկզբէն կային՝ ինչպէս ապացուցուած է, առանձին ճգնաւորներ, այսպէս Բիւթնեան Ողիմպոսի վրայ՝ Եւսիբիանոս եւ Ալեքսանոս. (տե՛ս Սօփրատ,

՝ Յեւ Christ, Griech. Literaturgeschichte, p. 741. Բարսեղ վեր (Bardenehor, Patrologie. Freiburg 1894) երեք գամիոնները կը կոչէ Կաղապարփոյ եկեղեցւոյն երկրի լեռն եռասուցը: Յեւ Նախ. Max Berger, die Schöpfungselehre des hl. Basilus, p. 48. Progr. Rosenheim 1897—8, p. 34, որ խօսելով Բարսեղ քարոյն թեան վարդապետութեան մասին կ'ըսէ թէ էթէ Բարսեղ առանձն երկու գար ետքն այլոսմ ըլլար, Նոյնեանիփոսի եւ Գալլէւէնոսի մեծ գաղափարները ցոյն գործ մը յառաջ հաստատուաց թրխտոնէական բարեք եղած կ'ըլլային:

Ա. Ժ. Գ.) քիչ մ'եւորը նաեւ թէ մենաստաններ եւ թէ ցրուած Հիմնարկութիւններ՝ որոնք եւ գիպական եւ ճշմարտաներու (laure) համեմատ էին, այսինքն՝ բազմաթիւ խրճիթներ՝ իրարմէ որոշ հեռաւորութեամբ կանգնուած։ Այս վերջին տեսակէն էր Սիգորոն լեռան մինչեւ Մծբին կրօնաւորաց ժողովը։ Ասորք «Խոտաճարակ» կը կոչուէին, վասն զի կերտելոյ ժամանակ մածգաղով կ'երթային խոտ քաղելու, որ իրենց միակ «խոտաբուս» սնունդն էր։ (տես Եւագր. Ա. Խա)։ Ասորական կրօնաւորներէն կանուխէն նշանաւոր էին Եգիպտոյ կրօնաւորները, յանուանէ Յուլիան գիւտհալածը։ Հայաստանի, Պարսկաստանի եւ Պոնտոսի համար կրօնաւորութեան գլխաւոր զարգացողուն եղաւ խոտաբարոյ Եւստաթիոս՝ Սերաստիոյ եպիսկոպոսը, կապալաւորից եւ Գաղատիոյ համար՝ Ս. Բարսեղ Մեծ, որ ընդհանրապէս արեւելեան ճգնադպեան կենաց իւր մնայուն ձեւը ստաւ։ Այս ցուրտ երկրներն ուր առանձին ցրուած խրճիթներու մէջ բնակիլը գծաւոր է, կազմուեցան մենաստաններ՝ գլխաւորաբար քաղաքներու մօտ գիւղերու մէջ։

Ընդհ. Ս. Բարսեղ սուտա արեւելեան կրօնաւորաց մնայուն ձեւը. զինքը համարելու նք վանականութեան բուն վերահագմիրը¹։ Վանականութիւնը քողը Սոյոյ իրենց հայրենիքը մուծած են Ս. Բարսեղ եւ Գր. Նազիւնազցի, իւր Յիշին գրած շրջաբերականին մէջ (Փռ. ՄԷ) ուր կը պաշտպանէ ինք զինքը՝ Նշոկեսարացոց թշնամութեանց դէմ, տակաւին իբր նոր երեւոյթ միայն կրնար նշանակել եգիպտական վանականութիւնը։ Բարսեղ յատկապէս զգաւ շացուցած էր անապատաւոր կեանքէն, այն «անվկայ կեանքէն» (ἀναπόστορος βίος) որ չար կսկածէ ազատ չէ։ Իւր ճոխութիւնն եւ իւր յորինած կանոնաց ազդեցութիւնը գերիշխող եղան յետագայ ժամանակի կրօնաւորական կենաց կազմութեան համար, այնպէս որ քողը Սոյոյ մէջ «վանական» կեանքը յաղեցնէ հնաւոյն ճգնաւորական (միախաւարական) կենաց, Սաղայն նաեւ վերջինս կը շարունակէր՝ իւր չին,

¹ Գտ. H. Weingarten, Mönchthum, ի բառագիրք Herzog's Realencycl. (Բ. Գ.) X, 788. Montalembert, les moines d'occident, Paris 1892, p. 105 կ'ըսէ՝ «թէ եւ մեծակեց կենաց վերանորոգիչն եղաւ Ս. Եւստի, թէ եւ Պարսկաստան լուսաւոր ձեւ մը տուաւ։ Ս. Բարսեղ է որ առաջին անգամ վանականութեան վերջին կոտորեցադրութիւնը տուաւ։ Պարսկաստանի մէջ այս կեանքն ընդհանրապէս կան ուխտերով, Գտ. նաեւ. Hélyot, hist. des Ordres monastiques, I, c. 13. F. Bluteau, hist. des moines d'Orient, p. 305, 402»

անկազմ՝ ձեւերով, եւ մինչեւ անգամ վանական կրօնաւորութենէն բարձրագոյն կը համարէր ինք զինքը։ Այս կարգի են շիրմարեանները՝ անոնք որ զամբաններու մէջ կ'ապրէին (μυροίται կոչուած), սիւնակեացներ՝ հետեւողութեամբ Սիւնակի Սիւնակեցի (σπηλιτης) եւ խոտաճարակներ (βόσχοι, silvestres)՝ ինչպէս յիշեցինք, որ յատկապէս շայտաւոր չարաւորն յեռները կը բնակէին։ Բարսեղ Մեծ իւր ճամբարաւորութեան ատեն Ասորիք եւ Եգիպտոս տեսած կեանքը (Թուղթ Ա, ՄԻԲ, գլ. Բ, Գ) մոցուց նաեւ քողը Ասորք։ Պոնտոսի Իրիտ գետոյն վրայ իւր ունեցած հայրենական կալուածքներուն մէջ ՅԵՃին հիմնեց վանք մը, եւ շուտով՝ երբ կեսարիոյ արքայիսկապոս եղաւ, նման հիմնարկութիւններ կանգնուեցան թէ յիշեալ գաւառն եւ թէ կապալաւորիկաւ իւր Եւստիոս մայրն ու Մարիւնոս քայրը յիշեալ վանքին մօտ՝ գետին միւս ափը՝ հիմնեցին առաջին կուսաստանը կամ կուսանաց վանքը։ Ս. Բարսեղ կրօնաւորութեան կենաց կրկին իսկանքն յորինեց, ընդարձակ եւ համառօտ. իւր կարգին գլխաւոր առանձնապաշտկութիւնն է որ՝ մենակեցութեան հակառակ՝ աւելի ծանրակշռութիւն կը դնէ հոգաւորաց կենաց, այսինքն՝ վանքի մը մէջ։ Երբ ՅԵՄԻՄԻՄԻՄ Բողոքական Երեւելիքի նահանգներն եւ յատկապէս կապալաւորիկաւ՝ մուսու գտած էր վանականութիւնը։

Վանական հիմնարկութեանց հնագոյն ձեւն էր «մենաստան» (Laura) կոչուածն կամ կրօնաւորաց գաղմկականութիւնն, այսինքն այն՝ որ առանձին կրօնաւորի մը կամ քողը խմբի մը յատկապէս մը (իցիկ, խրճիթ, cellula) կը տրուէր. բայց հասարակաց էր միշտ եկեղեցին, ընդհանրապէս նաեւ հիւանդանոցն ու ձեռագործի գործարանները, յաճախ նաեւ սեղանատուր¹։ Կազմակերպութիւնն աւելի զարգացաւ լուսն (κοινοβιον, coenobium) հիմնարկութեամբ, որուն մէջ կրօնաւորաց բնակութիւնները խմբուած կըլլան պարզապէս գետնոյ մը վրայ։ Արեւելք միշտ թաւաւէրն ազատական մենաստանի ձեւն եւ թէ խոտաբար վանքի՝ ձեւերը միշտ շարունակուած են, բայց վերջինս երթալով գերիշխող եղած է։ Եւստի վանքերու շինուածութեանց նախատիպը կը համարի եգիպտական տունը, մէկ բակով կամ գաւթով, այն տար-

¹ Գտ. V. Schulze, Archäologie der altchristlichen Kunst. München 1895. ՄԻԲԻՔ է Լաւրա (քողը, տեղ տեղ, քող, համոյ. քո. Լաւրա պարիսի բնական) բառին սուտա զարանութիւնը։

բերութեամբ որ այս բանը կամ առջեւ կը գտնուի՝ երբեք կողմն աջ ու ձախ շարուած խցիկներու շարքը, կամ բակին շրտ կողմը կը պատէին խցիկները:

(Հարանդիսի)

Հ. Յ. Յ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԿԱՆ

ՌԻՍԻՄԵՆԱԿԱՆ ՌԵՆԵՍԱՆՍԱՆՏԻՆ ԲՆԵԼ ԵՒ ԼԵՐՈՆ ԳԻՏՆԱԿՈՆԵՑ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Կ. Ք. ԼԵՄԱՆՆԻ

Յիշատի գիտնող ռուսական տղեկութեան նպատակն էր Հայոց աշխարհը, եւ ծրարելը՝ նախահայոց բնութագիր արձանագրութեան ռուսականութիւնը: Վերջնական արդիւնքները տակաւին լայ տեսած չեն, բայց ստացուած գտններուն մասին մասնական տեղեկագիրները հրատարակուեցան այլեւայլ անգամ, որոնց կարեւորները մեր ընթերցողաց ծանօթացուցինք թարգմանութեամբ (տես «Հանդէս», 1899, էջ 281-284 եւ 1900, 66-68:) Այժմ լայ տեսած է նոր տեղեկագիր մ'աւ Կ. Ք. Լեմաննի Վերնայի Արեւելագիտական թերթին մէջ (C. F. Lehmann, Von der deutschen armenischen Expedition, in թերթին Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XIV, 1900, Hef. 1-2, S. 1-45:) Տեղեկագիրն՝ ինչպէս կը տեսնուի, բաւական ընդարձակ է, եւ միւս տեղեկագրոց վրայ այն առաւելութիւնն ալ ունի որ ամբողջական տեսութիւն մըն է ըզմանակ ուղեկութեան ընթացքին, հետաքրքրական ուղեգրութիւն մը՝ կարեւոր ամէն կէտերը շօշափելով: Այս այս տեղեկագիրն է զոր կը ծանօթացնենք մեր ընթերցողաց: Տեղ տեղ կը բաժնորք մըսին՝ դիւանադարս ուր թաղաքական իրաց ակնարկութիւնը կային, որոնք տակաւին շատ զանցատն են քանի մը սող քանքը միայն են: Քորուած է 1899 տարւոյ նոյեմբերին:

Հ. Յ. Յ.

Մենք ուրախութեամբ յտնեն կ'աւանդու՝ որչափ իրաց արդի վիճակը կը ներէ, ինքի եղած աղաջարկութիւնն՝ այս թերթին ընթերցողաց շրջանին համար տեղեկութիւն մը տալ հետազոտական այն ուղեւորութեան մասին, զոր Բեւլք եւ ես կատարեցինք Հայոց աշխարհին մէջ:

Տեղեկագիրս ի հարկէ առ ժամս վերելնական չե՛մ: Մտադրած ըզմանագր արքեանց մասին վերջնական համար տալու պատճառանք ենք նախ այն շեմարաններուն եւ ընթերցութեանց որ նպաստեցին մեզի: Այս վայրենիքիս եւ ո՛չ ալ կարելի է վերջնական տեղեկատուութիւն մը լքանի որ մեզմէ մէկը տակաւին Հայոց աշխարհն է՝ զբաղած մեր ձեռնարկութիւնքն վերջնական պէտք աւարտելու: Միայն երբ Բեւլք՝ որ ամիսներ ուղեւորած է իզմէ բաժնուած,՝ ես դառնայ՝ կարելի պիտի լլլայ մեր երկուքին հետա-

զոտութեանց ամբողջական արդիւնքները լիովին կշռել եւ ճշգրիտ որոշել՝ Սպիտին եւ այնպէս հիմայ ալ ապարդիւն չէ, առջի առջի ունենալով մեր այլեւայլ տեղեր հրատարակած նախազրտեղեկագիրները¹, ամբողջ կերպով ընդհանուր տեսութիւն մ'ընել ուղեւորութեան ընթացքին եւ ձեռք բերուած արդեանց մէկ մասին, աւելցնելով ալ այլեւայլ նոր կէտեր:

Ուղեւորներու՝ որ 1898 տարւոյ Մայիս 8ին Բերլինէն Ճամբայ կշմար, նպատակն էր՝

1. Յե՛ն՝ Գերլիքի Մարգարտական Ընթերցութեան Ցեղեկագիրն (Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft 1898) ինքեք՝ Գուլիքի (էջ 414-61)՝ Նոյեմբերի (էջ 522-7) եւ Գերլիքի (էջ 568-92) — «Տեղեկագիր հետազոտական ուղեւորութեան մ'ի Հայոց», Գերլիքի կողմէ Գերլիքի շեմարանին նախն տեղեկագրոց մէջ, նիստ՝ 1899 Փետր. 9 (Bericht über eine Forschungsreise durch Armenien: «Sitzungsberichte der K. Preuss. Akad. d. Wiss.» 1899 Nr. VII, S. 116-120.) — «Այսպէս զտեղեկութիւն 1899 տարւոյ տարուած արդեանց հետազոտական ուղեւորութեան մ'ի Հայոց», Գերլիքի կողմէ Գերլիքի շեմարանին տեղեկագրոց մէջ, Փրեյսիկ-Կոմիտէի կողմէ 1899 տարւոյ Փետր. 25. (Vorläufiger Bericht über die im Jahre 1899 erzielten Ergebnisse einer Forschungsreise durch Armenien: «Nachrichten d. Kön. Gesell. d. Wiss. zu Göttingen» Phil.-hist. Classe 1899, Heft 1, S. 80-86.) — «Համալսարհ հրոյ արդի նամակներ հայկական ուղեւորութեան մէջ», Համարիկի Արեւելագիտական Ընթերցութեան տեղեկագրութեան մէջ, նախ, Գերլիքի կողմէ Գերլիքի շեմարանին (Reisebriefe von der armenischen Expedition: «Mittheilungen der Geogr. Gesell. in Hamburg», XV, 1899, S. 1-23, 189-221.) — «Գ. Բեւլքի եւ Գ. Ք. Լեմանի նամակներն առ Գ. Բեւլքի», Ասորեագիտական թերթին մէջ, (Aus Briefen der Herren Dr. W. Belek u. Dr. C. F. Lehmann an C. Bezold: «Zeitschrift für Assyriologie» XIII, 307-329.) — «Բերլինի մարգարտական Ընթերցութեան Տեղեկագիրն» 1899 Մարտի (էջ 411-20) եւ Մայիս (էջ 487-89.) — «Երկրորդ նամազրտեղեկագիր հետազոտական ուղեւորութեան մ'ի Հայոց», Բուրսակական շեմարանին նիստ 1899 յուլի 27. (Zweiter Vorbericht über eine Forschungsreise in Armenien: «Sitz. d. K. Pr. Akad.» 1899, Nr. XXXVIII, S. 845-9.) — «Տուրքաւիկի ռուսական կիթաբ», Արեւելագիտական թերթին մէջ, (Die Russen-Stele von Toprakau: «Zeitschrift für Ethnologie» 1899, S. 99-139.) — Յե՛ն Լեմանի «Կրօնապատմականը Կրօնական եւ Հայաստանի», Կրօնագիտական թերթի Գերլիքի (C. F. Lehmann, Religionsgeschichtliches aus Kaukasus u. Armenien: «Archiv für Religionswissenschaft» II, S. 3-17.) — «Եւ թերթի ինչ վիճակ տեղեկութեան 1891 տարւոյ տարուած ուղեւորութեան երբեք՝ ամենայն կերպով տեղեկութիւն կ'աւայ իմ յորդանան» «Գ. Լեմանի նամակներն Գերլիքի», (Das vorarmenische Reich von Van, in թերթին Deutsche Rundschau, 1894, Գերլիքի) — Գերլիքի Բեւլքի եւ Լեմանի գրութիւնն «Ստրալիսի նոր կէտերը», Ասորեագիտական թերթին մէջ (Belek u. Lehmann: «Ein neuer Herrscher von Chaldia», in թերթին Zeitsch. f. Assyriol. IX, 40-90, 339-350.) — «Ստրալիսի զմեռութիւնը», Վից կողմով, Բերլինի մարգարտական Ընթերցութեան տեղեկագրոց մէջ (Chaldäische Forschungen, Թիւ 1-3 in Verh. d. Berl. anthr. Ges. 1895, S. 578-616, Թիւ 4-6՝ տեղ 1896, S. 309-327, եւ Թիւ 7՝ տեղ 1897, S. 302-8՝